

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ЦЕРТЕЛЄВА

Микола Андрійович Цертелєв (1790–1869) – інтелектуал, громадський діяч, педагог, який формувався на перетині українського та російського соціокультурних просторів. Коло його інтересів було широким: фольклористика, історія словесності, історія культури, історія літератури, педагогіка. М. Цертелєв є типовим представником свого часу, однак ця типовість і робить його унікальним та «привабливим» у контексті сьогоднішніх історичних досліджень. Зокрема йдеться про «інтелектуальну біографію», предметом якої є відновлення «історії одного життя» в усіх його гамах і відтінках, у подоланні ситуації відірваності діяча від його інтелектуальної спадщини. Інтелектуальний доробок, окрім власне наукової чи літературно-естетичної значущості, розглядається і з погляду внутрішнього імпульсу, переживання та мотивації його творця. За таких умов творчість набуває іншого статусу – такого собі історичного джерела, що віддзеркалює реалії життя, актуальні теми та вподобання інтелектуала, може розглядатися як ідейний символ епохи.

До вітчизняної гуманітаристики М. Цертелєв увійшов як видавець першої збірки українських дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен»¹, яка вже сучасниками сприймалася як своєрідний символ «українськості», а сам М. Цертелєв – як носій ідеї народності. Недарма дослідники (зокрема О. Пипін) називають наступниками М. Цертелєва М. Костомарова та М. Максимовича. М. Цертелєв стояв у витоків українського романтизму, один із перших звернувся до питання мови та ідеї народності, намагаючись вивести їх у наукову площину. На основі аналізу усної народної творчості М. Цер-

телев виокремлює відміни для українців та росіян риси характеру, пояснює їх різними історичними долями народів. Він закликає письменників звертатися у своїй творчості до народної культури, яка є «справжньою душею» народу.

Фольклористична практика М. Цертелєва є невід'ємним атрибутом його інтелектуальної діяльності. Прикметно, що сьогодні, як і в часи М. Цертелєва, спостерігається підвищена цікавість до теоретико-методологічних підвалин усної народної творчості (УНТ). Народна пісня, фольклор загалом являє собою універсальний текст-«код», що описує:

- загальнолюдське буття (зображення онтологічних та антропологічних універсалій);
- народне буття (карбування ментальності, особливостей віри, звичаїв, обрядів, свят);
- людське буття (відображення моментів приватного життя, індивідуальних рис особистості)².

УНТ сучасною історичною наукою розглядається як цінне джерело, що набуло нових сенсових відтінків. Водночас в умовах глобалізації є небезпека втрати системи національних цінностей. Утрата чи знищення усних традиційних культур, їхній занепад можуть призвести до морально-духовних і світоглядних катастроф людства³.

На початку XIX ст. фольклор виступає в якості полідисциплінарного феномена та суспільно-культурного явища. УНТ була покликана визначити обличчя національної літератури, мови, історії.

М. Цертелєв безперечно тісно зв'язаний із українською фольклористикою, утім не менш вагоме місце належить йому й у вивченні російського фольклору – він збирав не тільки українські, але й російські народні пісні⁴. Микола Андрійович високо цінував фольклор, уважав його корисним і цікавим для багатьох наук: «*Опытный Стихотворец* часто заимствует из них (пісень – М. С.) смелые и живые изображения, резкие и точные метафоры. *Трудолюбивый филолог* находит в них потерянные корни употребляемых слов, и наоборот производные, неизвестные в общем употреблении. *Наблюдательный философ* откроет следы народного гения и степень его образованности»⁵.

Прикметно, що у своїх працях М. Цертелев аналізує та порівнює російські й українські пісні, уважає, що вони передають дух нації, проте між ними є різниця: «Русские исполнены более смелых картин; Малороссийские – чувств сильных. Первые часто отзываются грубостью и дикостью нравов; в последних всегда отражается желание славы, любви и свободы. По моему мнению, поэзия описательная превосходит в песнях Русских, лирическая в песнях Малороссийских»⁶.

Услід за славнозвісною збіркою «Опыт собрания старинных малороссийских песен» у 1820 р. М. Цертелев повідомляє читачам «Вестника Европы» та «Сына Отечества» про свій намір «издать собрание старинных отечественных стихотворений». Однак автор уважає, що реалізація задуму практично неможлива для однієї людини (справа ускладнювалась і тим, що М. Цертелев жив у Петербурзі). Не втрачаючи віри у видання достойної праці, князь запрошує приєднатися до справи всіх знавців та любителів старовини. Тут же автор пропонує план видання, методологічні засади і принципи формування збірника. Усім бажаючим узяти участь у справі М. Цертелев пропонує надсилати тексти пісень до видавця журналу «Благонамеренный» О. Є. Ізмайлова.

Вищезазначене дає нам право стверджувати, що майбутнє видання мало б бути першим та унікальним у своєму роді. По-перше, у ньому мали б ураховуватися помилки попередніх збірників. По-друге, М. Цертелев мав намір створити колективну працю, причому всі нюанси та питання, які б виникали у ході роботи планувалось обговорювати на шпальтах провідних журналів. По-третє, Микола Андрійович прагнув до створення вичерпної праці, яка б охопила максимальну кількість пісень, для чого розробив спеціальні теоретико-методологічні принципи та засади створення подібних збірок⁷.

Уже за два роки в журналах «Благонамеренный» та «Северный Архив» М. Цертелев повідомляє, що робота над збіркою майже завершена і вона незабаром буде надрукована під назвою «Дух русской поэзии, или Собрание старинных русских стихотворений, заслуживающих внимания или по содержанию, или по изложению своему»⁸. За структурою видання мало містити

сім книжок, які складають дві частини. До першої частини повинні були увійти пісні хоровадні, святочні, весільні, особистої тематики. У другій частині видавець планував надрукувати літературні твори. Мета першої частини збірника – показати картину побуту та звичаїв наших предків, другої – відтворити поетичний геній і успіхи використання народної творчості в літературі.

Прикметно, що до багатьох віршів і пісень М.Цертелев зробив примітки, перед кожною частиною помістив короткий роздум про вірш, а в кінці – словник «особенных слов и выражений». Видавець подякував О. Востокову, О. Измайлову, Г. Спаському, М. Польовому за надання йому деяких віршів. Уже в наступному номері «Северного архива» із запланованої збірки М.Цертелев надрукував декілька російських пісень та віршів⁹. Однак видати всю збірку М.Цертелеву так і не вдалося. У 1823 р. в журналі «Благонамеренный» Микола Андрійович повідомив, що видання книги «Дух русской поэзии...», «по некоторым причинам оставлено на неопределённое время»¹⁰.

Причини затримки видання криються в подіях особистого життя М.Цертелева. Саме в цей час він переїхав із столиці до Тамбова та змушений був освоюватися на новій посаді. Микола Андрійович підготував до друку декілька томів, але обставини служби «помешали ему дополнить собрание, как прежде, личной запиской со слов и с голоса самого народа; а без этого он добросовестно понимал всю невозможность выступить с изданием перед судом новейшей науки»¹¹.

Утім М.Цертелев ніколи не припиняв роботу по збору пісень і, очевидно, усе ж таки сподівався завершити розпочату справу. Так, у 1927 р. в листі до М. Максимовича він писав: «С нетерпением буду ожидать появления в свет собираемых вами Малороссийских стихотворений, а сам между тем обещаю издать составленное мною собрание старинных Русских, искренне сожалея, что никто из людей, более сведущих в сем деле, не предупредил меня»¹².

Свої записи російських народних пісень в 1860-х рр. М.Цертелев передав «Московському товариству любителів російської словесності». При цьому він писав: «Прочитав программу

публичных чтений, я искренно порадовался, что наконец скудные сведения об этом предмете будут пополнены компетентным судьей этого дела. Давным-давно, за полвека пред этим, когда у нас весьма немногие обращали внимание на русское народное песнотворчество, я усердно собирал русские сказки и песни, в особенности же последние... В 1865 году поселясь в Москве, в этом центре народной деятельности, я вспомнил о моем сборнике... Пожалел было, но и утешился тем что молодые, более энергичные собиратели сделали то, чего я не сделал, и сделали лучше, чем бы я мог сделать... Препровождая к вам бранные остатки моего покойного сборника, рад буду, если они пригодятся вам хотя как варианты»¹³.

Крім пісень М. Цертелєв активно збирав і народні казки. У праці «Взгляд на русские сказки и песни и повесть в духе старинных русских стихотворений»¹⁴ він зауважив, що досі не видано належної збірки ні казок, ні пісень. М. Цертелєв піддав критиці публікації, що вже існували, звернув увагу на відбір творів народної поезії та точність їх відтворення в друці. «Все бывшие доселе издатели русских сказок, – писал автор, – желая сделать книги свои толще и, как они думали, занимательнее, смешивали без разбору простонародные и богатырские, иностранные и русские происшествия, склеивали одни с другими, а что того хуже, вставляли собственные рассуждения, описания и поправляли старинный слог, и так уже испорченный изустным преданием». Схоже видавці, на думку М. Цертелєва, чинили і з піснями: «Русские сказки и песни по справедливости заслуживали быть изданными лучше, нежели то доселе делалось»¹⁵.

Прорецензувавши видання казок, М. Цертелєв указує на їхні недоліки та закликає видавців у майбутньому серйозніше ставитися до справи. Окрім того Микола Андрійович здійснює спробу класифікації казок за родами та часом створення.

М. Цертелєв розкриває дидактичну роль казок, уважаючи, що вони виконують у суспільстві важливу морально-етичну функцію: «Сказка например, о Царевиче *Маландрахе* и Царевиче *Силиколе* научает нас обуздывать свои желания и верить предопределению. Крылья, взятые Царевичем без позволения наставника, и причинившие ему столько неприятностей, суть

аллегория, показывающая, сколь опасно молодым людям предаваться своим желанием. Стены же, в которых была заключена Царевна, что предопределенного свыше избежать невозможно, или, как говорили предки наши: *что кому на роду написано, то тому и будет*. – *Сказка о гусях самогудах или о смерти Кашея* научает быть осторожным и не верить ласкательствам, которые нередко бывают для нас пагубны. *Баба Яга*, наставляющая Царевича, изображает мудрость и опытность, с которыми должно советоваться, предпринимая что либо важное. *Сказка о семи мудрецах* показывает, сколь опасно Царям окружать себя льстецами»¹⁶.

Чільне місце серед комунікаційних зв'язків М. Цертелєва займає його полеміка з близьким приятелем, відомим філологом О. Востоковим з питань складу й розміру російського народного вірша. Річ у тім, що в той час ідея створення норм правильного літературного віршування на основі народної пісні була дуже популярною.

У 1817 р. О. Востоков опублікував дослідження «Опыт о русском стихосложении», де визначальну роль у побудові російської народної поезії приписував наголосу. У 1818 р. в журналі «Сын отечества» з'явилася стаття М. Цертелєва «Замечания на вторую часть опыта г. Востокова о русском стихосложении», де всупереч теорії опонента автор доводив, «что старинные русские песни имеют стихосложение, основанное на числе стоп, а не на числе ударений», і заперечував думку, що «на одних ударениях можно было основывать стихосложение, которое, по общему свойству гармонии, требует меры, определенно изменяемой»¹⁷. Сперечаючись з О. Востоковим щодо оцінки самого вірша російської пісні, М. Цертелєв поділяв його ідею про застосування народних розмірів у творчості поетів.

М. Цертелєву, найбільш послідовному захиснику стопної теорії народного вірша в першій половині XIX ст., доводилось полемізувати не лише з О. Востоковим, але й з іншими відомими дослідниками¹⁸. Так, видавець тритомного словника з теорії поезії М. Остолопов вимагав від М. Цертелєва подати «хотя одну песню, в которой от начала до конца выдержана принятая гармония»¹⁹. Відстоюючи свої переконання, М. Церте-

лев запропонував замість однієї пісні цілих п'ять, хоча й зауважив, що не всі з них мали потрібну гармонію, звинувачуючи в цьому переписувачів, які самовільно виправляли або доповнювали тексти пісень. «Если Нестор, – писав М. Цертелев, – уважаемый во все времена, столь обезображен переписчиками, то что должны были потерпеть народные песни, которые сохранились изустным преданием, потом, будучи издаваемы, считались безделкой, с которою каждый поступал так, как хотел»²⁰.

Не заглиблюючись в розбір полеміки М. Цертелева з О. Востоковим і його прихильниками, слід зауважити лише, що В. Кюхельбекер дещо пізніше, 22 серпня 1833 р., запише в щоденнику: «Замечания Цертелева на Востокова “Опыт о русском стихосложении” очень умны и доказывают, что рецензент человек мыслящий»²¹.

Про роздуми М. Цертелева та О. Востокова знав і О. Пушкін, який поділяв позицію другого з них: «Много говорили о настоящем русском стихе. А. К. Востоков определил его с большою удачною и сметливою. Вероятно, будущий наш эпический поэт избрет его и сделает народным»²².

З епістолярію О. Пушкіна дізнаємося, що він цікавився творчістю М. Цертелева. В листі до Л. Пушкіна О. Пушкін писав: «Друг мой, попроси И.В. Сленина, чтоб он, за вычетом остального долга, прислал мне два экземпляра “Людмилы”, два экземпляра “Пленника”, один “Шильонского узника”, книгу Греча и Цертелева древние стихотворения. Поклонись ему от меня»²³. Досить показовим є й те, що деякі праці Цертелева («О произведениях древней русской поэзии», «Взгляд на русские сказки») збереглися у бібліотеці О. Пушкіна²⁴.

М. Цертелєв, безсумнівно, зіграв велику позитивну роль у становленні ідеології та свідомості романтизму на українському ґрунті. Своїми працями він привернув до народної поезії увагу багатьох українських письменників, істориків, діячів культури та науки. М. Цертелев займався розробкою нових методів вивчення народної поезії й у багатьох випадках окреслив правильні шляхи для подальших досліджень. Він один з перших намагався класифікувати фольклорний матеріал.

¹ Цертелев Н.А. Опыт собрания старинных малороссийских песен. – Спб, 1819. – 64 с.

² Алексеева О.И. Русская народная песня как этнокультурный концепт... : автореф. дис. ... канд. философских наук : 24.00.01. – 2006.

³ Дмитренко М. Український фольклор і глобалізація // Народознавство. – 2006. – № 72–73. – С. 5.

⁴ Азадовський М.К. История русской фольклористики. – М., 1958. – С. 159.

⁵ Цертелев Н.А. Известие об издании старинных русских песен // Сын отечества. – 1820. – Ч. 61. – № 17. – С. 277.

⁶ Цертелев Н.А. О народных стихотворениях (Письмо к г-ну Максимиовичу) // Вестник Европы. – 1827. – № 7.

⁷ Сам він на той час зібрав 300 пісень

⁸ Цертелев Н.А. О подписке на новую книгу // Благонамеренный. – 1822. – Ч. XIX. – № 27. – С. 238–239; Цертелев Н.А. Объявление о новом сочинении // Северный архив. – 1822, сентябрь, № 16, с. 325–326.

⁹ [Цертелев Н.А.] Несколько старинных русских стихотворений // Северный архив. – 1822. – Ч. 3. – № 17. – С. 399–412.

¹⁰ Цертелев Н.А. О книге «Дух русской поэзии или собрание старинных русских стихотворений» // Благонамеренный. – 1823. – Ч. 22. – № 12. – С. 452.

¹¹ Бессонов П.А. Князь Н.А. Цертелев – первый собиратель памятников устного народного творчества: Некролог // Вестник Европы. – 1870. – № 6. – С. 870.

¹² Цертелев Н.А. О народных стихотворениях (Письмо к г-ну Максимиовичу) // Вестник Европы. – 1827. – № 7. – С. 277.

¹³ Письмо Цертелева Н.А. к Безсонову П.А. // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 32. – Л. 136 – 136 об.

¹⁴ Цертелев Н.А. Взгляд на старинные русские сказки и песни // Сын отечества. – 1820. – Ч. 59. – № 6. – С. 240–251; Ч. 60. – № 7. – С. 3–10.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Цертелев Н.А. Замечания на вторую часть «Опыта» Востокова о русском стихосложении // Сын отечества. – 1818. – Ч. 49. – С. 248.

¹⁸ Штокмар М.П. Исследования в области русского народного стихосложения – М., 1952. – С. 25.

¹⁹ Цертелев Н.А. О стихосложении старинных русских песен. Письмо к Остолопову // Сын отечества. – 1820. – Ч. 63. – № 27. – С. 3.

²⁰ Там само. – С. 5.

²¹ Цит. за: Гвинчидзе О.Ш. Николай Андреевич Цертелев. – Тбилиси, 1980. – С. 87.

²² Томашевский Б.В. Из пушкинских рукописей // Литературное наследство. – Т. 16–18. – С. 278. – <http://feb-web.ru/feb/pushkin/critics/lit/lit-273-.htm>

²³ Пушкин А.С. Собрание сочинений в 10 т. Т. 9. – М., 1962. – С. 54.

²⁴ Ениколопов Н.К. Пушкин в Грузии. – Тбилиси, 1950. – С. 18.